

ЦРНОГОРСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ
ГЛАСНИК ОДЈЕЉЕЊА УМЈЕТНОСТИ, 26, 2008.

ЧЕРНОГОРСКАЈА АКАДЕМИЈА НАУК И ИСКУССВ
ГЛАСНИК ОТДЕЛЕНИЯ ИСКУССТВ, 26, 2008.

THE MONTENEGRIN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
GLASNIK OF THE DEPARTMENT OF ARTS, 26, 2008.

UDK 811.163.4'366

Божо ЋОРИЋ*

ТРАДИЦИОНАЛНО И НОВО У ТВОРБЕНОЈ ТЕРМИНОЛОГИЈИ**

Апстракт: У раду се пореде ранија и новија терминолошка пракса, у светлу богате и разуђене славистичке терминологије у области творбе речи.

Кључне речи: творба речи, творбени начин, творбени тип, суфиксација, префиксација, комплексне јединице

0.1. Савремени славистички дериватолошки појмовни апарат, генерално узевши, веома је богат и разуђен, што показује већ и површан поглед на синтетичке радове руске, полске и чешке науке о језику. Овај развијени појмовни апарат није био равномерно заступљен у свим славистичким срединама. Познато је да је дериватологија традиционално била развијенија у севернословенским, него у јужнословенским центрима, што је нашло свог одраза и на појмовно-терминолошком и методолошком плану: јужнословенска дериватологија је ту била у заостатку. Посебно је важно истаћи да савремену дериватологију у наведеним развијеним славистичким срединама карактерише системски приступ, што је унело нов квалитет и у сам појмовни апарат. С обзиром на велику блискост словенских језика на свим нивоима језичке структуре, па и у деривацији, јасно је да нема препрека да такав оформљени појмовно-терминолошки апарат постане тековина целокупне славистике, па и њених јужнословенских огранака. У јужнословенској лингвистици дериватоло-

* Редовни професор Универзитета у Београду.

** Део из ауторове књиге *Творба именица и српског језика*, Београд 2008.

гија је традиционално дуго била запостављена језичка дисциплина. У прошлости су за њу показивали нешто веће интересовање углавном они који су се бавили компаративно-историјским истраживањима, где су постигнути значајни резултати. Прилике ће се временом променити и у синхронији: све већи број лингвиста укључује се у дериватолошка истраживања, што се види и по броју таквих прилога у часописима, и по заступљености ове дисциплине у граматичкој литератури. Предмет обраде су поједини форманти или групе форманата, поједине семантичке скупине, творбена структура појединих врста речи итд. Појмовни апарат који се у тим истраживањима користи представља комбинацију наслеђеног стања и нових тенденција у развоју славистичке дериватологије.

0.2. Да би се дала колико – толико објективна оцена стања у појмовно-терминолошкој области наше дериватологије, мора се поћи од некаквих синтетичких приручника граматичког или енциклопедијског карактера. За ову прилику одабран је први и за сада једини озбиљније урађен лингвистички појмовник – *Енциклопедијски лексикон / Мозаик знања / – Српскохрватски језик* (Мозаик 1972). У анализи садржаја овог лексикона пошли смо од тога да он даје пресек творбеног појмовно-терминолошког апарата у србистици за дати период. Поређењем тог стања са оним што налазимо у новијој граматичкој и стручној литератури, могу се утврдити иновативни процеси у српској дериватологији, с обзиром на савремени степен развоја ове дисциплине у славистичком свету. Анализа је концентрисана на кључне појмове (термине).

1. Творба речи. У *Мозаику* налазимо називе типа *грађење речи, творба речи, образовање речи, односно наука о грађењу речи, наука о творби речи*. Као основни, на које се други називи упућују, фигурирају *творба речи* и *наука о творби речи*, што је у складу са терминологијом из *Правописа* (1960) насталог на бази новосадског договора. Исто тако, у складу са оновременим схватањима, *творба речи* је посматрана као део морфологије. Интересантно је да *Мозаик* има две одреднице са сродном дефиницијом: једна је краћа (тиче се *науке о творби речи*), друга је дужа (односи се на термин *творба речи*). У оквиру ове друге поновљено је, заправо, тумачење термина *наука о творби речи*.¹

¹ Исп. дефиниције у *Мозаику*: „TVORBA REČI, 1. stvaranje novih reči srastanjem dveju ili više reči u jednu, odn. srastanjem opšteg dela jednih reči sa opštim delom drugih ili sa nastavcima za tvorbu reči. 2. Deo nauke o jeziku koji proučava pravila tvorbe reči i procese stvaranja novih reči, predstavljajući deo morfologije (v).”

Коментар. У србистици је ранији (традиционални) назив *грађење речи* након новосадског договора потиснут термином *творба речи*. Последњих деценија све се чешће употребљава и интернационализам *дериватологија* (нема га у *Мозаику*), еквивалентан називу *наука о творби речи*, односно једном од значења назива *творба речи*: погодан је јер недвосмислено упућује на научну дисциплину.

2. Творбено средство. Реч је о компоненти неке изведенице којом се она формално диференцира од основинске речи. С обзиром на улогу и позицију таквих елемената у односу на основинску реч, односно творбену основу као делу основинске речи у саставу мотивисане речи, постоје и различити називи за њих. У *Мозаику* као скупни називи за ове елементе творбе речи употребљавају се *формант* и *афикс*, а с обзиром на њихову позицију именују се као *префикс* и *суфикс*, односно *наставак*. Овај последњи, домаћи назив, ради избегавања хомонимије, уза се обично има какав квалификатив: *творбени наставак*, *наставак за грађење речи*, *наставак за образовање речи* и сл. Како се неки од ових елемената могу јавити у проширеној верзији, *Мозаик* има за њих називе типа *сложени формант* и *контаминовани наставак*.

Коментар. Од раније је постојала тенденција да се дублетни пар *суфикс/наставак* на неки начин раздвоји, због двозначности овог другог. Такав однос према овом дублетизму допринео је да се у савременој творби речи углавном не користи домаћи назив *наставак* (препуштен је морфологији), већ само интернационализам *суфикс*.² Тиме су најобичнија формантска средства у творби речи терминолошки унифицирана у корист интернационализама: *афикс* (као скупни, надређени назив), *префикс* и *суфикс*. У творби речи општеприхваћена је чињеница о постојању нултог творбеног средства, што је нашло одраза и у новијим радовима у србистици, посебно кад је реч о тзв. *нултом суфиксу*. У *Мозаику* постоје одреднице *нулти афикс* и *нулти наставак*, али први није сасвим јасно дефинисан, а други се тиче морфологије, а не творбе речи. Додуше, у оквиру дефиниције одреднице *деривација* наводе се примери типа *зев<зевати*, *дрем<дремати*, *ков<ковати*, *плот<плести* као потврде за тзв. *деза-*

„NAUKA O TVORBI REČI, deo morfologije (v.) u kojem se govori o postanku i sastavu reči.”

² На ову функционалну репартицију скреће се пажња и у *Мозаику*, 436.)

фиксацију, односно *регресивну деривацију*. Данас се, међутим, сматра да су речи *зев*, *дрем*, *ков*, *плот* изведене нултим суфиксом (-*ø*). У *Мозаику*, наравно, нема савремених термина попут *префиксоида* и *суфиксоида*, којима се именују форманти налик префиксима и суфиксима. За реч која својим изразом и садржајем учествује у обликовању нове лексичке јединице, у *Мозаику* се употребљава назив *основна реч*. Тај је назив и данас у употреби, али није једини: поред њега све чешће срећемо називе *основинска реч* и *мотивна реч*. Покаткад се у савременој литератури употреби и термин *мотиватор* или неки други, њему сличан, преузет из руске лингвистике што непотребно компликује ионако неуређену терминологију у овој области. За онај део *основинске речи* који остаје у саставу деривата, у *Мозаику* се користе називи *корен* и *општи део*, док се данас чешће узима, као и у морфологији, управо назив *основа*, уз разумљиво прецизирање: *творбена основа*, *основа за творбу*. Уместо овог домаћег назива среће се у неким радовима и назив *творбена база*.

3. Творбени начини. У оквиру одреднице *творба речи* у *Мозаику* се спомињу два најобичнија творбена начина: *извођење* (*деривација*) и *слагање* (*композиција*). У оквиру *извођења* разликује се *суфиксација* (на пример *стар-ац*), *инфиксација* (која се тиче само глагола, на пример *мер-ка-ти*) и *унутрашња творба* (када нова реч настаје променом гласа или акцента: *печење/печење*). У *слагање* улазе *префиксација* (на пример *одвезати*<*везати*) и *срастање* (*даниноћ*, *југозапад*). *Мозаик* има посебну одредницу *афиксација* са примерима типа *пре-писати*, *пут-ова-ти*, *пут-ар*, из чега се може закључити да је реч о скупном називу за *префиксацију* и *суфиксацију*. Уз одредницу *префиксација* дају се бројни примери префигираних именица, придева и глагола, а одредница *суфиксација* се једноставно упућује на *творбу речи*. У *Мозаику* налазимо и посебне одреднице *деривација* и *извођење*. Деривација се дефинише као „творба нових речи извођењем”, а из наведених примера (*зид-ар*, *лист-ић* и сл.) види се да је реч о суфиксацији. И примери уз одредницу *извођење* показују да се ради о образовању речи „додавањем одређених наставака”, тј. додавањем суфикса. Очито је да је у питању исти појам, али раздвојен на два назива и дефинисан у одвојеним одредницама. *Мозаик* садржи и одредницу *префиксално-суфиксална творба* „*pri čemu se istovremeno koriste i prefiksi i sufiksi*”, а као примери наводе се *зачеље*, *забрђе*, *подбрадак*, *залистак* и др. У *Мозаику* срећемо и одредницу *изведена сложеница*, што је „*izvedena reč čiji je*

оршти deo kakva složena reč (složenica)”, а као примери наводе се *београдски*, *Београђанин*, *руководилац*, *побратимство*, *надградња* и сл. *Мозаик* садржи и одредницу *декомпозиција* (*регресивна*) са примерима типа *ход*, *бег*, *плот* и сл. Уз одредницу *сложенице* („рећи које су постале срстанјем делова реčenice или целих реčenica састављених од најмање две рећи”) налазимо опширан чланак у коме се, поред осталог, даје објашњење настанка сложенице: „За настанак сложенице потребно је да буду испуњени одређени jeзички услови. Прво, делови реčenice морају бити чврсто синтаксички везани и дуго се тако употребљавати. Зато су сложенице обично nekadaшње синтагме. Друго, делови сложенице морају означавати, када су у тој vezi, нешто друго, а не оно што значе кад су ван такве veze. Треће, сложенице, одн. делови њихови морају бити измењени у glasovном skloпу i, што је joш одлучније за stvaranje сложенице, – у акценту.” Даље се сложенице класификују семантички, облички, синтаксички и категоријално.

Коментар. Термин *деривација* употребљавао се (Симеон 1969), а и данас се употребљава, много шире – као еквивалент термину *творба/грађење/образовање речи*. Али и кад се употребљава у ужем значењу (као, рецимо, супротност *композицији*, *слагању*) њиме се обухвата афиксација уопште, дакле – и *суфиксација* и *префиксација*. За појмове *композиција/слагање* и *срастање* у *Мозаику* нема посебних одредница, али се налазе у оквиру одреднице *творба речи*: јасно се види да *слагање* (*композиција*) укључује *префиксацију* и *срастање*. У оквиру *срастања* разликују се два типа *сложеница*: сложенице настале простим срастањем (на пример *свезналица*) и сложенице са спојним вокалом (на пример *сунцокрет*). У новије време, међутим, појам *слагања* диференцира се у односу на *срастање*, па се продукт *слагања* (*композиције*) назива *сложеница* (*комполит*), а продукт *срастања* – *сраслица*. Додуше, још нису до краја изграђени јасни критеријуми за диференцирање ових двају творбених начина, односно производа такве творбе. Наиме, од раније је било сложених назива који не би били обухваћени наведеним тумачењем у *Мозаику*. Савремени језик (често под утицајем несловенских језика) располаже великим бројем сложених формација са устаљеним препозитивним компонентама типа: *кеш/кредит*, *кеш/позајмица*, *кеш/лова*; *арт/галерија*, *арт/директор*, *арт/живот*; *бизнис/клуб*, *бизнис/парк*, *бизнис/план*, *бизнис/просторије*; *е/банка*, *е/бизнис*, *е/дућан*, *е/*

плаћање³ итд. Очито је да појам *сложеница* може обухватати различите садржаје. Појмови типа *префиксално-суфиксална творба* подводе се данас под појам *комбинована творба*, где се још укључују *сложено-суфиксална* и *префиксално-сложена творба*. Као специфични творбени начини наводе се у *Мозаику адјективизација* и *адвербијализација*, али не и *супстантивизација*, уместо које долази *поименичавање*, са дефиницијом: „употреба nesamostalne речи у samostalnoj употреби” (са примером – *добро* у називу *пољопривредно добро*). У савременој дериватологији овај творбени начин назива се *конверзијом*. С обзиром на то да конверзија не поседује материјално изражена творбена средства, ретко се укључује у творбу. У *Мозаику* се каже да су сложенице обично бивше синтагме, али се не говори о томе да и *изведенице* могу настати од бивших синтагми, односно синтагматских номинација, па стога и нема појма *универбација* / *универбизација*.

4. Производ творбе речи. Производи творбе речи заступљени су у *Мозаику* читавим низом одредница: а) *сложеница, композит, сложена реч*; б) *изведеница, изведена реч, дериват*; в) *абревијатура, скраћеница*. У првом случају (а) предност је дата једночланом термину *сложеница*, а у другом (б) двочланом називу *изведена реч*, а у трећем (в) није ни давана предност одређеном називу. *Мозаик* садржи и одредницу *полусложеница* са дефиницијом: „...реч postala srastanjem двеју или више синтаксички и семантички чврсто povezanih речи у jednu тако да њени посебни делови чувају своје акценте, први део се не деклинира, други се деклинира. Пишу се са crticom између sast. delova.”

Коментар. Сви наведени термини у оптицају су и у савременој дериватологији, уз већи или мањи степен унификације. Шири коментар захтева термин *дериват* (у *Мозаику* се упућује на одредницу *изведена реч*). Овај термин је двозначан: у ширем значењу односи се на сваку јединицу насталу било којим творбеним начином, а у ужем значењу тиче се само продукта суфиксације и префиксације. Може се, ипак, уочити тенденција да се појмови *дериват, изведеница (изведена реч)* вежу само за производе афиксалног типа.

Синтагмом *изведена именица* се у *Мозаику* означава „imenica nastala dodavanjem nastavaka за tvorbu речи (sufiksa) на opšti deo pro-

³ Коса црта у наведеним примерима служи као графичко бележје везе двеју речи у настанку нове номинативне јединице. Начин ортографске фиксације оваких сложених конструкција није предмет разматрања у овом раду. *Мозаику*, 436.)

stih, izvedenih i složenih reči iste vrste (imenica) ili drugih vrsta (prideva, glagola, zamenica, brojeva)”. Разликују се, при томе, два типа „суфиксалних образовања нових именца”: први, са односом основе према суфиксу као односа одредбене речи према главној речи у синтагми (*слеп-ац* = *слеп човек*), други, где суфикс има значење и функцију одредбене речи у синтагми (*лист-ић* = *мали лист*). Овим другим типом граде се тзв. *именице субјективне оцене*. У савременој дериватологији изведенице типа *слепац* припадају тзв. мутационом творбеном значењу, а именице типа *листић* – модификационом.

Термин *полусложеница* није редак у језичким расправама, а из дефиниције у *Мозаику* рекло би се да је реч о посебном производу творбе речи, делимично друкчијем од *сложенице*. Остаје дилема – је ли то сложеница или није? И шта заправо значи префикс *полу-* у овом термину? Чини се, ипак, да овај термин треба оставити ортографији, будући да се њиме означава један од начина писања сложене номинативне јединице.⁴

У *Мозаику* постоји и одредница *изведена сложеница*, а тиче се речи изведених од сложеница, тј. кад је основинска реч каква сложеница. Овакав појам се данас не користи будући да у деривацији није битно да ли је основинска реч проста или изведена: и једна и друга служе као база за деривацију.

5. Творбено значење. У *Мозаику* нема ове одреднице, нити се у оквиру других одредница спомиње *творбено значење*: уз одредницу *значење* наводе се *лексичко* и *граматичко*, али не и творбено. Међутим може се ипак закључити да се на такво значење мислило приликом обраде појединих семантичких скупина у оквиру именичке деривације. Као посебне одреднице јављају се: *nomina actionis* (имена радњи), *nomina agentis* (имена вршилаца радње), *nomina attributiva* (имена ималаца особина), *nomina instrumenti* (имена оруђа), *nomina loci* (имена места), *етник* (име становника насељеног места), *деминутив/диминутив* (реч која означава нешто умањено), *аугментатив* (изведена реч која означава нешто увећано), *пејоратив* (ружна, погрдна реч), *хипокористик* (име од мила).⁵

⁴ Да је реч пре о ортографском, него о творбеном појму, види се већ и из чланка у *Мозаику*: ту су уврштани и примери типа *пет-шест* (са оба непроменљива члана), и типа *марксизам-лењинизам* (са оба променљива члана), а и једно и друго је у супротности са дефиницијом полсложенице.

⁵ Постоје у *Мозаику* и домаћи називи *умањена реч/умањеница*, али се оба упућују на *деминутив*.

Коментар: У савременој дериватологији јасно се разграничава творбено према лексичком и граматичком значењу. Унутар творбеног значења деривати се класификују тако да се за основицу класификације узму одређене шире или уже значењске скупине. Једна таква класификација, чије елементе налазимо и у *Мозаику*, урађена је још почетком прошлог столећа, а овде је дајемо у адаптираном виду: *nomina agentis*, *nomina instrumenti*, *ималац занимања*, *nomina loci*, *име становника места*, *припадник народа или класе*, *ималац/носилац особине*, *deminutiva*, *patronymika*, *hypokoristika*, *augmentativa* (*amplifikativa*), *моција*, *имена биљака*, *nomina actionis*, *abstrakta*, *kollektiva* (Лескин 1914: 231-300). Нешто друкчију, али начелно сличну класификацију, налазимо и у једној новијој средњошколској граматици: А. *лица* (особе) – мушка: а) *вршилац радње*, *ималац занимања*, *стваралац*; б) *ималац особине*, *носилац стања*; в) *становник*, *припадник народа*, *вероисповести*; женска: а) *вршилац радње*, *ималац занимања*; б) *носилац стања*, *особине*; в) *припадница народа*, *вероисповести*, *становница*; мушка и женска лица, млада мушка и женска лица, имена и презимена; Б. *животиње и биљке*; В. *предмет*; Г. *место*; Д. *глаголске и апстрактне именице*; Ђ. *именице субјективне оцене*; *именице изведене граматичким суфиксима* (Станојчић/Поповић 2004: 137-147). У савременој дериватологији овакве значењске скупине називају се *творбено-семантичким категоријама* и представљају важне јединице творбеног система. Издвојене се према категоријалној припадности творбене основе и према општем творбеном значењу. Тако се на пример у оквиру именица, као врсте речи, у мутационој појмовној категорији издвајају творбено-семантичке категорије: *име носиоца особине*, *име вршиоца радње*, *име средства радње*, *име места радње*, *имена становника* и сл. У оквиру ових творбених категорија могу се издвајати и разне уже значењске скупине, уједињене на основу заједничког конкретног значења, на пример називи пића у класи носилаца особине (*ловача*, *крушковача*, *јабуковача* и сл.). *Творбена категорија* заузима високу позицију у творбеном појмовном апарату, што значи да она у себе укључује друге системске јединице нижег ранга, рецимо *творбени тип*. Специфичност *творбене категорије* најлакше је уочити управо поређењем са *творбеним типом*. Значајно својство *творбеног типа* представља – један те исти *формант* (префикс, суфикс), што код јединице вишег ранга изостаје: у *творбеној категорији* конкретна материјална вредност форманта бива апстрахована (укључу-

је у себе изведенице са различитим формантима.) И лексичко-граматички карактер основе је за *творбену категорију* другостепеног карактера: основинске речи (од којих се формирају творбене основе) могу припадати различитим врстама речи. Па шта је онда најбитније за дефиницију ове јединице, односно по којим критеријумима се утврђује припадност неке изведенице одређеној *творбеној категорији*? Тај критеријум је – *значење* изведенице (деривата). Такво се значење понегде назива *ономасиолошка база*. Узмимо као пример значење *места*: све изведене именице са таквим значењем, без обзира на формант и категоријалну припадност основе, иду у једну творбену категорију: *мравињак* (мравињи), *цементара* (цемент), *причаоница* (причати), *игралиште* (играти). Једнако тако и све изведене именице са значењем *радника*, без обзира на врсту речи којој припада основинска лексема, иду у исту творбену категорију: именице *зидар* (зидати) и *месар* (месо) не иду у исти творбени тип, због различите категоријалне припадности њихових основинских речи, али иду у исту *творбену категорију*, због исте ономасиолошке базе. Сада се види да *творбена категорија* укључује различите творбене типове исте ономасиолошке базе. У том смислу сви творбени типови чије изведенице припадају именицама насталим суфиксацијом могу бити груписани у творбене категорије какве су: *nomina agentis, nomina actoris, nomina attributiva, nomina loci, nomina mota, nomina deminutiva et meliorativa, nomina essendi* и сл. (Нешчименко 1994: 98). Дакле, деривациони систем обједињује мноштво *творбених категорија*. Убедљиву класификацију творбених значења сачинио је чешки дериватолог Милош Докулил (1962). Он разликује три појмовне (значењске) категорије: *мутациону, модификациону* и *транспозициону*. *Мутациону категорију* карактерише то што се у творбеном процесу полазни појам из темеља мења. До овакве суштинске измене долази путем ближег одређења једног (полазног) појма у односу на други појам. Ти појмови су заправо основне садржинске категорије: *супстанца, квалитет, процес* и *околност*. Овим садржинским категоријама у језику одговарају основне врсте речи: *именице, придеви, глаголи* и *прилози*. Тако се, на пример, појам супстанце може утврдити односом према појму особине (*десница* = *десна рука*, *плавуша* = *плава жена*), односом према другом супстанцијалном појму (*аутономаш* = *присталица аутономија*, *гитарист/а/* = *који свира на гитари*), односом према појму радње (*копач* = *онај који копа*), односом према појму околности (*дневник* =

новине које излазе /свако/дневно) итд. Модификациона појмовна категорија садржај основног појма, за разлику од мутационе категорије, суштински не мења, него му даје само додатно обележје. Тако се, на пример, у оквирима именичке номинације садржај изражен основинском именицом ближе одређује цртом умањености (*облачић* = мали облак, *сукњица* = мала сукња), или обрнуто обележјем увећаности (*носина* = велики нос), обележјем природног рода (*лавица* = женка лава, *гусак* = мужјак гуске), обележјем збирности, колектива (*камење* = гомила камена, *радништво* = скупина радника, *генералитет* = скупина генерала), или пак појединачности (*сламка* = једно стабло сламе). Коначно, *транспозициона* појмовна категорија састоји се у томе што је садржај из одговарајуће појмовне категорије пребачен у другу (секундарну) појмовну категорију, а да до фактичке измене појма није ни дошло. Зна се да је *особина*, начелно, зависна од *супстанце* (особина се у језику изражава придевом, а супстанца именицом). Међутим, одређеним творбеним поступцима *особина се може* „осамосталити”, учинити независном од супстанце, чиме се добија именица (која, како је већ речено, у граматици корелира са супстанцом). Тиме је особина просто конкретизирана: *хитар* → *хитрост*, *чист* → *чистоћа*, *топао* → *топлота*, *целокупан* → *целокупност*. Творбом се може конкретизовати и радња: *читати* – *читање*, *служити* – *служба*, *излазити* – *излазак*, *пасти* – *пад*. На овај начин су *особина* и *радња* добиле карактеристике супстанце. Друкчије речено: *транспозиција* представља прелазак речи из једне врсте у другу без измене њеног лексичког значења. Дакле, у формули творбеног значења не појављује се ништа ново, осим указивања на припадност целог деривата новој врсти речи.⁶

6. Мотивација (мотивисаност). *Мозаик* садржи одредницу *мотивисаност речи* што се дефинише као „*osobina reči da se u njoj ... razlikuju delovi od kojih se sastoji*”, али и одредницу *мотивисана реч* која је дефинисана као „*reč u kojoj su sa gledišta savremenog jezičkog osećanja (sinhronički) vidljivi delovi iz kojih se sastoji*”. Уз одредницу *творба речи* као важна црта изведених и сложених речи истиче се то што су оне *мотивисане*, те се према њима могу правити

⁶ *Транспозиције* су примарно ствар синтаксе, мотивисане су потребама реченичке структуре, што се може илустровати следећим примерима: - *Читао* је споро. *Читање* га је замарало; - Био је *грамзив*. *Грампивост* му је дошла главе.

друге речи. Али „kad reč izgubi motivisanost, tj. kad u njoj nisu vidljivi njeni delovi, ona ulazi u *leksičke* (nemotivisana, usamljene) reči”.

Коментар. Појму *мотивације* посвећује се у дериватологији велика пажња. Посматрајући речнички фонд српског језика са формалног становишта може се уочити да у њему постоје парови речи са једним заједничким и једним различитим делом; први их повезује, други диференцира. Тако се делови речи као што су *трава*, *бале*, *алат*, *риба*, *сан*, *стид*, *рат*, *Балкан*, *Чех* понављају у речима какве су *травица*, *балав*, *алатни*, *рибар*, *сањар*, *бестидан*, *ратни*, *балкански*, *чешки*, односно *травњак*, *балавац* (*балавица*), *алатница*, *рибарница*, *сањарија*, *бестидник*, *ратник*, *балканизам*, *чехизам* итд. Ови заједнички сегменти, присутни у наведеним речима, јасан су показатељ њихове међусобне повезаности на плану израза. Ако овоме формалном моменту додамо и семантички, видећемо да се овим речима, и поред идентичних сегмената, именују различити денотати (исп. *риба* – *рибар* – *рибарница*), али тако да међу свим овим речима постоји јасна семантичка сродност. Види се, такође, да су неке од напред наведених речи и формално и семантички усложњене, односно да једне формално и семантички проистичу из других, другим речима – на плану израза и на плану садржаја једне речи су узеле понешто од других речи. Пар *риба* и *рибар* има заједнички део *риб-*, а разликују се финалним делом: наспрам релационе морфеме *-a* првог члана пара, стоји формант *-ар* другог члана (овај формант кумулативно представља деривациону морфему *-ар-* и релациону морфему *-ø*). Види се, дакле, да је ова друга реч по форми сложенија: има целу морфему више (деривациону морфему *-ар-*). Значи ли то да формално сложенија формација има и на плану садржаја већу сложеност? Другим речима: је ли формално усложњавање праћено истовремено и семантичким усложњавањем? Одговор на ово питање добија се одговарајућим значењским описом оба члана пара, а тај опис гласи: *рибар* = *онај који лови рибе*, а *рибе*⁷ = **оно што лови рибар*. Иако оваква семантичка интерпретација друге речи није немогућа, ипак се нигде не примењује: она се увек дефинише описно (тј. не постоји могућност да се у дефиницију укључи и нека „истокорена” реч⁸). Међутим, понуђени семантички опис пре

⁷ Основинску реч дајемо у облику номинатива множине, што је у складу са лексикографском праксом.

⁸ Исп. део лексикографске дефиниције у РМС: **рибе**, риба ж мн зоол. *разред нижих кичмењака који живе у води, издуженог тела, са шкргама као органима*

речи сасвим је очекиван, а проистиче из њене формално-семантичке структуре: и на формалном и на семантичком плану она је сложенија од речи *рибе*, с којом стоји у пару. Поред значења „*рибе*” садржаног у основи *риб-*, она има и додатно значење *онај који лови*, садржано у сегменту *-ар-*. Дакле, *рибар* = *онај који лови рибе*. Оваква значењска парафраза указује и на смер стварања формалне везе ових двеју речи, а тај смер је од речи *рибе* ка речи *рибар*. У овој вези реч *рибе* је примарна, а реч *рибар* секундарна. Генетски протумачено – без прве речи не би било ни друге. Како смо већ из *Мозаика* видели, оваква прозирна формално-семантичка веза двеју речи назива се у дериватолошкој литератури *мотивација*, односно *мотивисаност*. Значај овог појма у дериватологији је велик. Учено је то у србистици давно: „Мотивисаност и продуктивност – то су две напоредне особине; зато свако губљење мотивисаности повлачи за собом и стварно губљење продуктивности” (Белић 1958: 22). Ово запажање о значају мотивисаности није оставило великог трага у каснијим граматичким и стручним радовима. Међутим, у широј славистичкој науци, односно у граматикама словенских језика и расправама из творбе речи, овај појам је незаобилазан. Постојање односа *мотивације* међу речима имплицира постојање групације *мотивисаних* и *немотивисаних* речи. Тако гледано, речи (а) *трава*, *бале*, *алат*, *риба*, *сан*, *стид*, *рат*, *Балкан*, *Чех* су немотивисане, а (б) *травица*, *балав*, *алатни*, *рибар*, *сањар*, *бестидан*, *ратни*, *балкански*, *чешки*, односно *травњак*, *балавац* (*балавица*), *алатница*, *рибарница*, *сањарија*, *бестидник*, *ратник*, *балканизам*, *чехизам* итд. су мотивисане. За прву групу речи обично се употребљава квалификатив *просте* (*просте речи*), али се у србистици срећу и други називи: *засебне*, *лексичке*, *праве*, *основне*, *усамљене*, *немотивисане* (*речи*) (Белић 1949: 16-17).⁹ Генерално узевши, у славистици, и не само славистици, најопштија и најраширенија подела, са позиција савремене дериватологије јесте подела на *мотивисане* и *немотивисане речи*. У србистици се, како смо већ рекли, о мотивационим везама међу речима раније ретко писало: стицао се утисак да у том сектору и нема већих нерешених питања. Полази се од тога да на једној страни постоји *основинска* (*мотивна*) реч, а на другој *изведена реч* (*изведеница*, *дериват*), и онда се даље вршила анализа ових дру-

за дисање и перајама за кретање.

⁹ За изведене речи користио се некада и назив *неправе речи* (Белић 1949: 17).

гих. И ту се стајало; као да је увек, у сваком конкретном случају, лако рашчланити неку изведену реч, односно утврдити основински и формантски део. Да то ипак није увек лако, показаћемо на примеру речи *балканизам*. У лексикографији се ова реч дефинише овако: *начин и систем живота балканских народа и држава; поступци својствени балканцима (по схватању Запада обично презриво)*, чему се додаје и: *језичка особина карактеристична за више балканских језика* (РМС). Иако се лексикографска дефиниција не мора поклапати са творбеном, ипак видимо да се у одређивању основинске речи налази на потешкоће: је ли у тој улози придев *балкански* или именица *Балканац*? А можда је основинска реч *Балкан*? Наиме, семантички опис може бити вишеструк: *оно што је својствено балканским народима, Балканцима, становницима Балкана*.

Предмет дериватологије су само *мотивисане* речи.¹⁰ Она друга групација речи (немотивисаних, простих) занимљива је уколико се јавља у улози материјалне базе мотивисаних речи. Међу овим двама групацијама заједничког речничког фонда може, дакле, постојати однос *мотивације* (*мотивисаности*), при чему се подразумева да *немотивисане* речи увек *мотивишу* речи друге групације, тј. мотивишу изведене речи. Немотивисана реч улази у састав мотивисане тако што чини њену *основу*. У том смислу ваља разликовати *основинску/основну реч* од *творбене основе*: у изведеној речи немамо целу основинску реч, већ њен део – творбену основу. Али у деривацији се у функцији основинске речи не јавља само творбено немотивисана реч: ту улогу може имати и већ мотивисана реч. То даље значи да све речи једног језика, како немотивисане тако и мотивисане, јесу потенцијал за стварање нових лексичких јединица. Према томе, за улогу основинске речи равноправно конкуришу и мотивисане и немотивисане лексичке јединице. Из овога се види велики значај појма *мотивације* у творби речи: она у дериватологији укључује ка-

¹⁰ За творбу речи, као језичку дисциплину, битне су само мотивисане лексичке јединице, дакле оне које према себи имају одговарајућу *основинску реч*. Под *основинском реч* подразумевамо реч која се са дериватом налази у јасној формално-семантичкој вези. Таква веза, на пример, постоји међу именицама *авантуриз/а/м* и *авантура*, где ова друга врши функцију *основинске речи*. Да је реч *авантура* у формалној и семантичкој вези са дериватом на *-из/а/м* откривамо најлакше путем *творбене парафразе* која, у овом случају, гласи: *склоност ка авантури*, односно - *прављење авантуре*. Једнако тако утврђујемо да је именица *екстремиз/а/м* мотивисана придевом *екстреман*, што се види сасвим јасно и из лексикографске дефиниције, која се поклапа са творбеном семантиком.

ко формални, тако и семантички моменат. То значи да однос *основинска реч: секундарна (изведена) реч* укључује оба ова момента истовремено. Не може се говорити о мотивацији на творбеном плану ако је, рецимо, јасно уочљив само формални однос међу два речима. У речима *ледина* (необрађена земља), *кошава* (врста ветра) почетни делови поклапају се гласовно са речима *лед*, *кош*, али се само на основу гласовног поклапања не могу доносити закључци о творбеним везама. Наиме *ледина* и *кошава* немотивисане су речи. Мотивисана реч, као смо видели, истиче се специфичном морфемском структуром: развијенија је, сложенија је него у основинској речи. Изведене речи садрже морфеме којима се јасно диференцирају од основинских речи. Те морфеме уочавамо, рецимо, у препозицији (*префикс*) или у постпозицији (*суфикс*). То би онда могло значити да речи са оваквим формантима аутоматски иду међу мотивисане, односно изведене речи. У великом броју случајева то јесте тако, али се у неким примерима може запазити гласовно поклапање извесних делова у читавом низу речи, а да такво поклапање не мора значити и творбену мотивисаност. Именице *јечам* и *јарам* имају идентичан завршни слог, али он није творбени формант јер изостаје творбено-семантичка веза ових двеју речи са другим речима. У време кад је дериватологија била у зачецима, могли су се у граматикама међу „изведеним” речима наћи и овакви шпримери: *бакар*, *вепар*, *ветар*, *чабар*, *чубар*; *вбраца*, *конаца*, *лонаца*, *мољаца*, *новаца*; *точак*, *чворака*; *балван*, *ваган*, *дуван*, *јаблан*, *табан*; *бадањ*, *огањ*, *ражањ*, *торањ*, *чешањ*, *тигањ*; *краљ*, *маљ*, *чкаљ*, *угаљ*, *чукаљ*; *бусен*, *јасен*, *грумен*, *камен*, *кремен*, *гребен*, *приљен*, *јелен*, *невен*, *пелен* итд. (Караџић 1969). Међутим, у многим другим речима слични финални сегменти могу се без проблема издвојити и протумачити са творбеног становишта. Дакле, само формално поклапање са неким сегментом није довољно да би се нека реч сврставала међу мотивисане. У речи *разговетан* препознајемо сегмент *раз-* (срећемо га у изведеницама типа *разбудити*, *разбацати* и сл.) и сегмент *-ан*, који долази у бројним примерима типа *страстан*, *гласан* итд., а ипак се та реч не може посматрати као изведена, будући да средишњи део *-говет-* не упућује ни на какво значење које би било предано придеву *разговетан*. Међутим, ни само препознавање каквог значења у некој наоко изведеној лексеми не гарантује постојање мотивационог односа. Тако, на пример, глагол *ишчезнути* можемо рашчланити на делове *иш-* и *-чезнути* (први део срећемо у *ишчупати*, а други део се поклапа са

глаголом *чезнути*), али се реч *ишчезнути* ипак не може уврстити међу изведенице јер то не дозвољава синхрони семантички опис (значи – *нестати*, дакле – не постоји семантичка веза са глаголом *чезнути*), а реч *ишчупати* може (значи – *чупањем извучи из чега*, где је очигледна веза са глаголом у основи). Јасно је, дакле, да поделу речи на мотивисане и немотивисане није увек лако сачинити. Давно је констатовано да је у творби речи мотивисаност комплексна појава и да укључује и форму и значење: изведена реч је мотивисана и формом и значењем неке друге речи (Докулил 1962: 108). Овај формално-семантички однос између творбене основе и изведене речи обично је прозиран, што омогућава једноставно рашчлањивање изведенице на саставне творбене елементе. О овоме сведоче бројни примери типа: *лав-ица*, *трав-ица*, *глуп-ост*, *прозор-чић*, *официр-чина*, *балав-ац*, *кув-ар*, *врб-ак*, *балкан-ка* итд. Начелно гледано, једна изведена реч може имати само једну основинску реч, односно само једну основу, па је смер мотивације јасан и иде од основинске речи ка деривату: *гитара* → *гитарист (а)*.¹¹ Формално гледано, наведене изведенице су сложенија од основинских речи, што наводи на помисао да би се овај формални критеријум могао примењивати универзално: свака морфематски сложенија лексичка јединица била би дериват. Међутим, нису ретки случајеви да међу речима постоји формално-семантичка веза, уочава се мотивациони однос, али се не може са сигурношћу утврдити која је од њих основинска реч, а која изведена, тј. не види се јасно која коју мотивише. Наиме, постоје парови речи са истим основним делом и истим бројем морфеме, тако да формални критеријум не помаже у дефинисању мотивационог односа, односно у рашчлањивању таквих формација. Ако је мотивациони однос у пару *учитељ* → *учитељица* јасан (изведеница је и по форми сложенија), то се не може казати и за однос у пару *наставник* – *наставница*: кад се издвоји заједнички део *настав*¹² преостају форманти *-ник-Ø* и *-ниц-а*, што показује да су једнаке формалне сложености.¹³ Да би се утврдио правац мотивације мора се, у одсуству формалног, узети као главни семантички критеријум, а он показује да је реч *наставница* семантички сложенија од речи *наставник* јер значи *жена* – *наставник*. Уосталом, имена занимања карак-

¹¹ Смер мотивације означаваћемо стрелицом.

¹² Овај заједнички део издвојили смо на бази семантичке интерпретација *онај који држи наставу*.

¹³ Овде занемарујемо релационе морфеме.

терише *општи род*, односно то је генеричка категорија (укључује лице оба пола), па је логично да је формација са етикетом *жена* секундарна у односу на формацију која укључује обоје, тј. да је модификациона формација (*наставница*) мотивисана оном другом (*наставник*), а не обратно. У напред наведеним примерима парови речи имали су различито лексичко значење. Међутим, однос мотивације постоји и код речи истог лексичког значења, а различите категоријалне припадности. У паровима типа *глагол – радна именица*, као у примерима *селити – сељење*, *журити – журба*, *јаукати – јак*, *излазити – излаз*, *атаковати – атак*, где видимо разноврсну формалну структуру, смер мотивације је од глагола ка именици, а не обрнуто и то из разлога што је значење радње категоријално значење глагола, а не именице. Сличну мотивациону слику имамо и у паровима типа *леп – лепота*, *стар – старост*: именице се сматрају изведеницама и то не само због веће формалне сложености, већ и зато што је значење особине основно категоријално значење придева, а не именице. Будући да изведеница може бити у корелацији само са једном основинском речи, јасно је на пример да су речи *кућица*, *горски*, *пеглати* мотивисане само речима *кућа*, *гора*, *пегла*, тј. имају само једну мотивацију. С друге стране, реч *северњак* можемо протумачити као изведеницу мотивисану именицом *север* и придевом *северни*. Овакви примери указују на чињеницу да се мотивационе везе усложњавају у случајевима када је нека изведеница мотивисана већ мотивисаном речи, што показују именице: *травњак*, *балавац*, *балавица*, *алатница*, *рибарница*, *сањарија*, *бестидник*, *ратник*, *балканизам*, *чехизам*, *столарство*, *библиотекарство*, *чизмарство*, *вунарство*, *светитељство*, *просветитељство*, *вуковство*, *краљевство*, *верништво*, *расипништво* итд. Утврђивање стварних мотивационих веза између изведеница и њихових основинских речи ископиковано је чињеницом да је и сама творбена основа изведена. Је ли, на пример, именица *балавица* мотивисана именицом *бале* или придевом *балав*, или пак није ни једним ни другим, него именицом *балавац*? Очито је да на путу прецизирања мотивационих односа, утврђивања основинске речи, па и облика самог суфикса стоје многе препреке.¹⁴ Зато се у многим дериватолошким радовима расправља

¹⁴ Отуда не чуди што се иста изведеница у истој књизи јавља као потврда за различите творбене типове: именица *травњак* припада творбеном типу *придевска основа+(j)љк* (Клајн 2003: 32), али и типу *именица+-њак* (исто, 35).

о разним типовима (врстама) мотивације, а у вези с тим и о разним мотивационим смеровима. Као и другим словенским језицима, и у српском претежу мотивисане речи,¹⁵ што даје повода да се каже нешто више о типовима творбене мотивације.

А. *Вишеструка мотивација* означава појаву кад један дериват може стајати у релацији према више основинских речи.

- Реч *ловац* мотивисана је глаголом *ловити*, што се види из семантичког описа – *онај који врши радњу исказану основним глаголом*. Међутим, мотивисана је и именицом *лов* што произилази из парафразе – *онај који се бави ловом*.¹⁶ Именице *ратник*, *путник* стоје у мотивационом односу према глаголима *ратовати* (*онај који ратује*) и *путовати* (*онај који путује*), али и према именицама *рат* (*учесник рата*) и *пут* (*онај који иде на пут, који је на путу*). Овоме треба додати и трећу могућност, сасвим реалну, по којој се ове речи мотивисане придевима *ратни* и *путни* (Станојчић/Поповић 2004: 138).

- Називи као *главоња*, *окоња*, *брадоња*, *носоња* мотивисани придевима на *-ат* (*глават*, *окат*, *брадат*, *кракат*, *носат*), али и именицама *глава*, *око*, *брада*, *нос* јер изведеница значи човека кога карактерише величина онога што означава основинска именица.

- Речи као *жутокљунац*, *седобрадац*, *црногривац* јесу деадјективи, ако се схвати да су мотивисане придевима *жутокљун*, *седобрад*, *црногрив* (исп. *седобрадац* = *седобрад човек*), али се могу протумачити и као да су мотивисане синтагмама *жути кљун*, *седа брада*, *црна грива*, (на пример *црногривац* = *коњ црне гриве*).

- Изведенице *кројачница*, *ковачница*, *мењачница/мјењачница*, *писарница* у основинском делу имају изведене именице *кројач*, *ковач*, *писар*, па би се могло казати да су њима и мотивисане (дакле, све би то били десупстантиви са суфиком *-ица*). Тако и јесте ако семантичка интерпретација гласи: *просторија где ради кројач* (*ковач*, *мењач/мјењач*, *писар*). Ствари су, међутим, много сложеније кад су овакве изведенице у питању. Именици *кројачница* одговара и семантичка интерпретација *просторија где се кроји*, што је уводи у творбени тип карактеристичан по глаголској основи и форманту (суфиксу) *-ачница* (овакву могућност даје и лексикографска дефиниција

¹⁵ Познато је да словенски лексички фонд карактеришу у великој мери мотивисане јединице (о овоме, као и о разним проблемима творбене мотивације ивп. Докулил 1962: 103-117).

¹⁶ Исп. лексикографску дефиницију: 1. *човек који лови; онај који се радо бави ловом* (РМС).

у РМС-у). Сасвим је реална и интерпретација *кројачка радионица* (и такву могућност нуди дефиниција у РМС-у), па се онда изведеница сврстава у творбени тип са адјективном у основи (окрњеним) и суфиксом *–ница*. Творбеном типу са суфиксом *–ачница*¹⁷ можемо прикључити и изведеницу *ковачница* уколико је интерпретирамо као *просторију у којој се кује* (лексикографска дефиниција у РМС-у знатно је удаљена од наведеног творбеног значења). Истом типу припада и *мењачница/мјењачница*, за шта основ даје и лексикографска дефиниција (исп. РМС: *радња у којој се мења новац*). Именица *писарница* такође се може творбено интерпретирати као девербатив (*просторија где се пише*) са суфиксом *–арница*, мада је таква интерпретација ограниченог домета с обзиром на ширину њеног значења (просто је то врста канцеларије).¹⁸

- Именица *туђинац* мотивисана је именицом *туђина* (*онај који је из туђине*), али је једнако могућа и придевска мотивација која произилази и из лексикографске дефиниције: *онај који је из туђега краја, места, из туђе земље* (РМС).¹⁹

- Именице женског рода типа *туђинка*, *штедљивица*, *путница* могу имати две, па и три мотивације, на шта упућује и лексикографска дефиниција: *туђинка – женска особа туђинац...; она која је из туђе земље, туђег краја; штедљивица је – она која штеди, женска особа штедљивац, а путница је жена путник* (РМС). Могуће су, међутим, и друкчије значењске интерпретације, а оне откривају и друкчије мотивационе односе. Тако би *туђинка* могла да се опише и као *жена из туђине*, *штедљивица* се може описати и као *штедљива жена*, док именица *путница* може да се доведе и у везу са глаголом *путовати* (*жена која путује*), са именицом *пут* (жена која је на путу) и сл. Онда када је према именици која означава биће мушког пола направљена именица која означава биће женског пола у лексикографији често користе управо творбену парафразу: *крадљивица = жена крадљивац*, што значи да је у оваквим паровима речи смер мотивације јасан – именица мушког рода мотивише именицу женског рода.²⁰ Тиме се смер мотивације одређује на исти начин и код других

¹⁷ Синтетичка дериватолошка литература нема у регистру овај формант (Бабић 1986; Клајн 2003. и др.)

¹⁸ Дериватолошка литература изведеницу *писарница* смешта у различите творбене типове: са суфиксом *–ница* (Бабић 1986: 160) и *–арница* (Клајн 2003:165).

¹⁹ У Клајн 2003: 60 даје се предност придевској мотивацији.

²⁰ Исп. дефиницију у РМС: *крадљивица ж женска особа крадљивац*.

деадјективних парова типа *старац*: *старица*, тј. именица *старица* била би тако мотивисана именицом *старац* (тако се поједностављује одређивање смера мотивације, а изведеница женског рода постаје формално-семантички пандан именици мушког рода). Могућа су, не без разлога, и друкчија тумачења анализираних парова речи која би ишла за тим да формације типа *старица* посматрају независно од генеричке форме: *старица* = *стара жена* (Драгићевић 2001: 28). Из овога се види да се вишеструка мотивација јавља по правилу онда када са као основинска реч јави већ мотивисана (изведена) реч, што даје могућност да се мотивација одређује не само према изведеној основинској речи као целини, већ и директно према њеној основи.

Б. *Паралелна (двосмерна, узајамна) мотивација* јавља се у случајевима када речи са истом основом једна другу мотивишу. Примере за овај тип мотивације представљамо паровима речи са истим кореном, користећи притом графички симбол /↔/ за ознаку двосмерности: *ухода* ↔ *уходити*, *рад* ↔ *радити*, *столар* ↔ *столарство*, *оптимист* (а) ↔ *оптимизам*. Неки парови дају повода за двојаку семантичку интерпретацију, из чега произилази и двојак смер мотивације: *столар* можемо описати као *онај који се бави столарством* (тада је *столарство* основинска реч, дакле *столарство* →), а *столарство* можемо описати као *занимање столара* (онда је *столар* основинска реч, дакле *столар* →). У оваквим случајевима можемо дати предност формалној страни мотивационе везе и одредити следећи мотивациони смер: *столар* → *столарство*. Међутим, када формални критеријум не помаже, решење се може наћи на семантичкој страни (тј. путем семантичке парафразе). Ван сваке сумње међу именицама на *-ист/а/* и на *-из (а)м* постоји веома блиска семантичка корелација и то у тој мери да се стиче утисак како оне увек долазе „у пару”. Ова релација добија, могло би се рећи, статус творбеног модела који је маркиран формално – формантима *-ист/а/* и *-из/а/м*, а семантички – парафразом – *лице у релацији према садржају означеном именицом на -из/а/м*. Идући за семантичким критеријумом утврђујемо мотивациони правац: *пацифист/а/* ← *пацифиз (а)м*. Дакле, реч на *-ист/а/* семантички је сложенија, што се види и из лексикографске дефиниције (која се овде поклапа са творбеном): *присталица пацифизма*. Елемент у коме је именица на *-ист/а/* сложенија јесте *онај који (лице које) пристаје уз пацифизам*. Тај елемент (*онај, лице/особа*) формално је у деривату представљен формантом *-ист/а/* и преко њега дериват упућује на сасвим друкчији денотат од онога на ко-

ји упућује именица на *-из (а)м*. Готово према свакој именици на *-из/а/м* која значи *учење, правац, идеју, поглед, теорију* стоји корелативни назив *лица/особе* на *-ист/а/* са одговарајућом семантиком. Велик проблем у одређивању мотивационог смера „праве” именице какве су: *лингвист/а/* (*научник који се бави лингвистиком*), *полонист/а/* (*онај који се бави полонистиком*), *славист/а/* (*стручњак у славистици*), *оријенталист/а/* (*онај који се бави оријенталистиком*), *германист/а/* (*онај који се бави германистиком*) и сл. (РМС). Као корелативни партнери именица на *-ист/а/*, судећи по наведеним дефиницијама, долазе формације на *-ика* (односно *-истика*). Ради унификације у одређивању основинске речи требало би пронаћи најједноставније решење којим би била обухваћена већина примера, а то је, по нашем мишљењу, оно које се може представити формулом: *лице који се бави оним што значи именица на -(ист)ика*.

В. *Универбална мотивација* се јавља у примерима када према изведеној речи стоји синтаксичка конструкција која врши функцију мотиватора. Реч је заправо о случајевима двоструке номинације: једна је представљена синтагматским називом (*саобраћајна несрећа*), а друга семантички еквивалентном именичком изведеницом (*саобраћајка*). Овакав творбени поступак познат је под називом *универбација/универбизација*, што се илуструје примерима: *генерална проба* = *генералка*, *моторна тестера* = *моторка*, *тотална штета* = *тоталка*, *неонска цев* = *неонка*, *снајперска пушка* = *снајперка*, *културни радник* = *културњак*, *пластични тањир* = *пластиканер* итд. Међу овим номинацијама семантичке разлике нема, али постоји разлика у погледу функционалне дистрибуције: синтагматске формације припадају официјелној, неутралној сфери употребе, а универбизоване формације су одлика разговорне и професионалне сфере. Смер мотивације је јасан и иде од синтагматских формација ка изведеницама (*саобраћајна несрећа* → *саобраћајка*). У сасвим ретким случајевима универбизована формација може добити статус неутралне лексеме, као што се десило, рецимо, са именицом *олимпијада* коју из савремене перспективе морамо интерпретирати као универбум од синтагматског назива *олимпијске игре* (а не од Олимп или Олимпија). (О *универбизацији* се у овој књизи говори и на другим местима).

7. Продуктивност. Појам *продуктивна реч* тумачи се у *Мозаику* као „реч која својим обликом може послужити као образац за творбу нових речи исте категорије”, а појам *продуктивни наставак/суфикс* као

„nastavak kojim se obrazuju reči iste kategorije”. Постоји и одредница *продуктивност речи*, али се она упућује на одредницу *продуктивна реч*. Као домаћи квалификативи употребљавају се у *Мозаику* називи *плодан* и *жив*, заступљени и у новијим радовима. Уз одредницу *творба речи* каже се да и суфикси могу бити продуктивни.

Коментар. Категорија продуктивности једнако је значајна као и мотивација, а не односи се само на мотивисану реч и суфикс, већ и на друге јединице творбеног система. Наиме, међу појединим творбеним начинима, творбено-семантичким категоријама, типовима и подтипovima и међу појединим творбеним средствима уочљиве су одговарајуће разлике у степену примене, коришћења у језику. Различита је пре свега *бројност*, *заступљеност* појединих начина, категорија, типова и средстава у лексичком фонду језика. Тако, на пример, *слагање* у српском у поређењу са *извођењем* има знатно мању заступљеност, аунутар *извођења*, суфиксација је заступљенија од префиксације. Међу називима носилаца особина творбени тип на *-а/у* (*старац*) има у српском веома висок степен заступљености (нарочито у називима лица), а ту је, рецимо, творбени тип на *-ан* заступљен са свега неколико деривата (*глупан*, *блесан*, *готован*, *великан*). Творбени формант *-к* (*а*) има у творбеном систему запажено место: осим напред наведених назива носилаца особине (*црнка*), заступљен је у хипокористцима (*сека*), моцији (*сусетка*), у називима радњи (*набавка*), лица (*сервирка*), нечега апстрактног (*претпоставка*) итд., насупрот суфиксима као што су *-ен* (*прстен*), *-ав* (*рукав*), *-ишав* (*голишав*), *-оњав* (*сувоњав*), са понеком изведеницом. Значајан је и степен *продуктивности* разних творбених начина, типова и форманата, тј. количина њиховог учешћа у творби нових речи.

Обично је степен продуктивности директно сразмеран бројној заступљености, али то није правило. У том смислу, изразите су разлике између продуктивних творбених типова, који мање – више задржавају способност да буду модел за творбу нових речи, и непродуктивних творбених типова, који ту способност немају. Продуктивност творбеног типа или подтипа схватамо као његову способност да буде модел за творбу нових речи. Тако је у мушких назива носилаца особина веома продуктиван творбени тип са суфиксом *-а/у* (*стар/а/у*), мање продуктиван тип је са суфиксом *-ак* (*глупак*), док је слабе продуктивности тип на *-ан* (*глупан*). Још је већа разлика у продуктивности појединих творбених средстава. Продуктивност неког творбеног средства огледа се у његовој способности да

активно учествује у образовању нових речи. У принципу их можемо поделити на врло продуктивне, слабо продуктивне и непродуктивне. Од именичких суфикса врло су продуктивни: *-/a/ц*, *-ач*, *-ак*, *-ина*, *-ица*, *-ић*, *-ка*, *-ост*, *-тељ*, *-чић*. Има, међутим, случајева да је иначе продуктиван суфикс понекад ограничених могућности: такав је случај са суфиксом *-тељ* који поседује висок степен продуктивности, али само у оквирима девербативне номинације, а и тада само у творбено-семантичкој категорији *вршилаца радње*. И суфикс *-ист* (*a*) веома је продуктиван у српском језику, али је ограничен на десупстантивне формације.

8. Творбени тип. Овај термин није нов у дериватологији, али га у *Мозаику* нема. Разлог је у томе што је терминологија у *Мозаику* обрађивана према домаћој дериватолошкој продукцији, а она нити је била обимом велика, нити је пратила достигнућа модерне славистичке науке. Будући да се творба речи у србистици није проучавала са системског становишта, разумљиво је што у *Мозаику* нема одредница које би покривале појмове поникле из таквог приступа творби речи.

Коментар. *Творбени тип* се у дериватологији схвата базичном системском јединицом. Као што то обично бива, разни дериватолози дају неједнаке дефиниције овог појма, али се и поред тога уочава висок степен њихове сагласности око кључних тачака. Зато се може казати да је управо *творбени тип*, у поређењу са другим комплексним јединицама творбеног система, најбоље и најјасније одређен. Већина аутора, у својим дефиницијама, издваја три битна конститутивна елемента: *творбену основу* – *творбено значење* – *творбени формант*. Ово тројство присутно је и у самом резултату творбеног чина – *изведеници* (*деривату*). Анализа речи *копач* издваја основу *коп-*, формант (суфикс) *-ач* и значење – *онај који врши радњу исказану основинским глаголом* (овде је то *копати*). Па у чему је онда специфичност *творбеног типа*, односно на који начин се у оквиру њега споменути конститутивни елементи реализују? При спецификању ове творбене јединице треба најпре имати у виду чињеницу да она поседује виши степен апстракције. Наиме, творбени тип као комплексна јединица односи се на групацију деривата (најмање два). При томе је сваки *творбени тип* препознатљив по одговарајућем форманту који је заједнички за све изведенице које му припадају. То ипак не значи да је заједнички *формант* (суфикс, префикс) основно својство творбеног типа. Познато је, наиме, да се исти твор-

бени формант, по правилу, може јавити у семантички и структурно веома различитим дериватима, што му одузима својство параметра за типизирање. Зато му се као средство карактеризације прикључује творбена основа, односно, шире, основинска реч која у сваком типу мора припадати *истој врсти речи* (изведенице су мотивисане истом врстом речи). Тиме се добија јединство форманта и основе. Али ни овај моменат не даје могућност дефинитивне карактеризације творбеног типа. Наиме, изведенице *учитељица* и *травица* ишле би по споменутих параметрима у исти творбени тип (имају исти суфикс *-ица* и исту врсту речи у основи). Погледамо ли, међутим, њихову семантичку структуру, уочићемо одређену неједнакост у интерпретацији: *учитељица* = *жена учитељ* // *травица* = *мала трава*. Ова очита значењска несагласност међусобно их удаљава и смешта у различите типове творбе. Важним се, дакле, јавља семантички однос између изведенице и основинске речи: да би се изведенице могле укључити у исти тип тај однос мора бити исти. Дакле – изведенице морају имати исто *творбено значење*. Очито је да значењски однос речи *учитељ*: *учитељица* даје једно, а исти такав однос између *трава*: *травица* друго творбено значење. Да би се могло говорити о творбеном типу довољан је само један пар речи са напред наведеним елементима. Тако *заиграти* и *запевати* припадају истом творбеном типу јер имају исту (глаголску) основу, исти формант и исто творбено значење – *почетак вршења радње исказане основинским глаголом*. Начелно, творбени тип може да садржи десетине па и стотине парова. У том смислу могу се утврдити различити степени продуктивности творбених типова: *непродуктивни*, *слабо продуктивни*, *средње продуктивни*, *продуктивни*, *веома продуктивни* и сл.

Дакле, творбени тип се карактерише *јединством форманта*, *јединством категоријалне припадности основинске речи* и *јединством творбеног значења*. Оваква комплексна јединица сматра се основном јединицом творбеног система, а у складу с тим цео творбени систем се може дефинисати укупношћу свих творбених типова неког језика. У србистици се овај појам користи (о) спорадично; неки аутори за исти појам употребљавају и називе *творбени модел*, *творбени образац* и сл. Независно од самог именованја, овај појам може се укључити у јединице вишег ранга, на пример у *творбену категорију*. Унутар творбено-семантичке категорије *име носиоца особине*, с придевском мотивацијом, диференцирају се пак *творбени типови* на бази форманта, и то:

а) мушки род – творбени тип на *-/а/ц*: *старац*, *-ик*: *злобник*, *-ајк*: *простак*, *-/а/к*: *ишљак*, *-ан*: *глупан*, *-ић*: *младић*, *-из/а/м*: *штокавизам*;

б) женски род – творбени тип на *-ица*: *десница*, *-ка*: *црнка*, *-ина*: *дубина*, *-иња*: *светиња*, *-уља*: *кривуља*;

в) средњи род: творбени тип на *-че*: *балавче*, *-анство*: *величанство* и сл.

Све ове типове повезује заједничко опште творбено значење *'неко/нешто, ко/што има дану особину'*, које их смешта у творбено-семантичку категорију – *носилац особине*.

Могу се унутар творбеног типа издвојити и подтипови: јасно је да изведеница *црнка* припада творбеном типу са придевом у основи, суфиксом *-ка* и значењем *носилац особине*, али ће се јавити и подтипови у зависности од карактера основног придева (тј. да ли је изведен или неизведен, је ли изведен од именице или неке друге врсте речи и сл.). Исто се тако могу унутар творбеног типа разликовати и ситније значењске групе и подскупине; на пример унутар творбеног типа десупстантива на *-ист* (*а*) са значењем вршилаца радње на неком објекту можемо издвојити одговарајуће значењске групе према средству радње: називи лица по музичком инструменту – *басист/а/* (←бас), *виолинист/а/* (←виолина), *гитарист/а/* (←гитара), *кларинетист/а/* (←кларинет), *флаутист/а/* (← флаута), *харфист/а/* (← харфа) итд.; називи за радника који опслужује какав уређај – *багерист/а/* (←багер), *телеграфист/а/* (←телеграф), *телефонист/а/* (←телефон); називи за лице које управља превозним средством – *бициклист/а/* (←бицикл), *мотоциклист/а/* (←мотоцикл), *моторист/а/* (←мотор), *тракторист/а/* (← трактор), *фијакерист/а/* (←фијакер) и сл.

9. Творбена породица. Творбени ланац. Творбено гнездо.

Ових терминологизованих синтагматских назива *Мозаик* нема: њих није било ни у нашој стручној литератури у време његовог настанка.

Коментар. Савремена славистичка дериватологија нашироко користи и појмове који се односе на групе речи повезане неким идентичним сегментима своје структуре, па тако срећемо називе типа *творбена породица*, *творбени ланац*, *творбено гнездо*. Ови појмови се у србистици срећу само изузетно. И летимичан поглед на какав речник (рецимо описни једнојезички) показује да читави низови речи имају један заједнички, општи део који се најчешће назива *кореном*. Ако би се ти низови речи груписали по одређеним критерију-

мима око тог заједничког дела добила би се занимљива шема међусобних веза и односа. Тиме настаје јединица звана *гнездо*. Уколико се ове истокорене речи посматрају у својој лексичкој вези и узајамности, онда се говори о *лексичком гнезду*. Међутим, ако се истокорене речи организују према њиховим творбеним везама и односима, онда се говори о *творбеном гнезду* (Гинзбург 1979: 156-250). Према глаголу *играти*, на пример, стоје речи у којима се његов корен понавља: *играње* – глаголска именица од глагола *играти*, *заиграти* – почети радњу именовану глаголом, *играч* – онај ко игра, *игралиште* – место где се игра и сл. Овај гнездасти поредак творбених формација груписан је око једног полазног сегмента – *корена*. Око њега се окупља једна, каткада, врло разграната шема међусобних творбених веза. Иако је основни критеријум формирања *творбеног гнезда* истоветност корена, не сме се, кад је синхрони план у питању, схватити да апсолутно све речи са истим кореном иду у исто творбено гнездо. Међу речима унутар творбеног гнезда морају постојати јасне смисаоне везе, тј. морају постојати јасни мотивациони односи. У том смислу речи *кошава* – *кокош* – *кошевина*, и поред идентичног гласовног сегмента *-кош-* не би могле створити *творбено гнездо* јер међу њима нема семантичке и мотивационе везе. Али зато *кокош* – *кокошји* – *кокошаст* – *кокошар* чине једно *творбено гнездо*, а *косити* – *кошевина* – *косац* – *косидба* друго, док *кошава* не улази ни у какво гнездо. Дакле, творбено гнездо представља скупину деривата са истим кореном међусобно повезаним односом мотивације. Најпростије творбено гнездо чини једна изведеница и њен мотиватор. Будући да изведеница може постати основа за даљу деривацију, јасно је да ће се, често, јавити и разгранатија, сложенија творбена гнезда.

У србистици ова комплексна јединица високог ранга, практично, није коришћена, мада се не може казати да је била и сасвим непозната, с обзиром на чињеницу да о њој у славистици (посебно у русистици)²¹ поодавно теку расправе, а појавили су се и творбени речници организовани по принципима творбеног гнезда (Тихонов 1985 и 2002; Пенчев 1999). Таквих речника у србистици доскора није било: тек је недавно почео излазити речник који је делом и *творбени* (СДР 2003 и 2006). Наиме, одреднице у овом речнику организоване су по принципима творбеног гнезда, али уз сваку одредницу у окви-

²¹ Исп. низ радова у: *Актуальные проблемы русского словообразования*, Ташкент, 1982.

ру гнезда додата је и лексикографска дефиниција, што је, вероватно, и резултирало називом *Семантичко-деривациони речник*. Иако је овај речник, у две прве свеске, тематски усмерен на човека, и тиме нужно сужен, ипак је његов значај велик: он је солидан путоказ ка обимнијим и свеобухватнијим делима ове врсте, рецимо, целивитом *творбеном (деривационом) речнику српског језика*.

ЛИТЕРАТУРА

Бабић 1986: Stjepan Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, *Nacrt za gramatiku*, Zagreb.

Белић 1958: Александар Белић, *О језичкој природи и језичком развоју*, књ. I, Београд.

Белић 1949: Александар Белић, *Савремени српскохрватски књижевни језик. II. Наука о грађењу речи*. Београд.

Гинзбург 1979: Ефим Лейзерович Гинзбург, *Словообразование и синтаксис*, Москва.

Докулил 1962: Miloš Dokulil, *Tvoření slov v češtině, Teorie odvozování slov*, Praha.

Драгићевић 2001: Рајна Драгићевић, *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику* (Творбена и семантичка анализа), Београд.

Драгићевић 2007: Рајна Драгићевић, *Лексокологија српског језика*, Београд.

Карацић 1969: Вук Стефановић-Карацић, *Главна свршивања суштествителни и прилагателни имена у Српском језику*, у: Сабрана дела Вука Карацића, књ. VIII, Београд, 233-321.

Клајн 1978: Иван Клајн, *О префиксоидима у српскохрватском језику*, Наш језик XXIII, св. 5, 187-198.

Клајн 2002: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, Први део, Слагање и префиксација (Прилози граматици српског језика I), Београд.

Клајн 2003: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, Други део, Суфиксација и конверзија (Прилози граматици српског језика II), Београд, 514. стр.

Лескин 1914: August Leskien, *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache*, Heidelberg.

Мозаик 1972: Енциклопедијски лексикон Мозаик знања 1, *Српскохрватски језик*, Београд.

Пенчев 1999: *Словообразователан речник на съвременния български книжовен език, а-я*, Редактор Ђордан Пенчев, Софија: Българска академия на науките, Институт за български език.

Правопис 1960: *Правопис српскохрватскога књижевног језика са правописним речником*, Нови Сад – Загреб.

РМС: Речник српскохрватскога књижевног језика, I – VI (Нови Сад/Загреб, 1967, I-II; Нови Сад – Загреб, 1969, III; Нови Сад, 1971, IV; Нови Сад, 1973, V; Нови Сад, 1976, VI).

СДР 2003: *Семантичко-деривациони речник*, св 1: *Човек – делови тела*, Лингвистичке свеске 3 (Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику), Нови Сад.

СДР 2006: *Семантичко-деривациони речник*, св 2: *Човек – унутрашњи органи и ткива, психофизиолошка стања и радње, психофизичке особине, сродство*, Лингвистичке свеске 5 (Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику), Нови Сад.

Симеон 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I-II*, Zagreb.

Станојчић/Поповић 2004: Живојин Станојчић/ Љубомир Поповић, *Граматика српскога језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*, Београд 2004.

Тихонов 1985: Александр Николаевич Тихонов, *Словообразовательный словарь русского языка*, Том I и II, Москва.

Тихонов 2002: Александр Николаевич Тихонов, *Школьный словообразовательный словарь русского языка*, Москва.

Торић 2002: Божо Торић, *Нека опита теоријска питања творбе речи*, Зборник за српски језик, књижевност и умјетност, II, бр. 2, Бања Лука, 91-106.

Воџо ЋORIĆ

THE TRADITIONAL AND THE NEW IN WORD-FORMATIONAL TERMINOLOGY

Summary

The paper brings the results of author's comparison of earlier and new terminology practice in the light of rich and diversified contemporary Slavic terminology in the domain of word-formation.

Војо Станић, *Берба*, 1987.